

**Солтиева Б.Ш.**

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,  
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: soltievabsh@gmail.com

**ҚАЗАҚ КҮНТІЗБЕСІНДЕГІ МАУСЫМДЫҚ  
ӨЗГЕРІСТЕРГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ХАЛЫҚ БОЛЖАМДАРЫ**

Мақалада қазақ күнтізбесіндегі ай амалдары арқылы ауа-райын алдын-ала болжауы, сол сияқты амалдардың мән-мағынасына байланысты қарастырылады. Мақалада қазақ халқының жыл санауы мен күнтізбесі, мүшел есебі мен тоғыс есебіне көңіл бөледі. Ауа-райына байланысты болжамдарды есепшілер жүргізген, сонымен қатар ауа-райын алдын-ала бақылап мал-жанды түрлі апаттардан қорғаған есепшілердің білімділігі жөнінде айтылады. Осы есепке сүйене отырып, малшылар әр айдағы амалдардың қалай өтетінін шамалап отырған. Халық бір жыл ішінде айналып соғып тұратын ыстық, суық, қар, жаңбыр, жел, боран, аязды білдіретін амалдарды қарастыра отырып, ұлттың сандық ұғымында амалдар наурыз айынан басталатындығы туралы айтқан. Оның ішінде амал атауларына аса көңіл бөледі. Себебі осы амалдар арқылы жылдың әр айлары мен тоқсанында болатын ауа-райындағы және табиғат өзгерістері мен құбылыстарын халық әркез назарына ұстап, оған ат қойған болатын. Сонымен қатар мақалада, дәстүрлі қазақ қоғамындағы ата-бабаларымыздың күнделікті тұрмыс-тіршілігінен жинаған білімдер жүйесін ашып көрсеткен.

**Түйін сөздер:** Амал, күнтізбе, есепші, жеті амал, бесқонақ, өліара, құс қанаты, құралайдың салқыны, отамалы, үркек.

Soltyeva B.Sh.

Senior lecturer, al-Farabi Kazakh National University,  
Kazakhstan, Almaty, e-mail: soltievabsh@gmail.com

**Popular forecasts of monthly seasonal changes  
in the Kazakh national calendar**

The article discusses ways to forecast weather, natural phenomena according to changes of the moon phases. The author focuses on the traditions of chronology, calendar, twelve-year cycle mushel and full moons, which was existed long time ago among the Kazakh people. Also indicates that the past time accountants studied astrology called "Stargazers". They could prevent a massive loss of livestock with methods of observation of changing weather. Stargazers kept track of shifts phases of the moon, which was very important for livestock. Analyzed the fact that the beginning of counting lunar phases started from March. Paid great attention to the name of the phases of the moon, which set taking into account the peculiarities of weather and climate specific to each individual period of the moon's phases. Thus, this article analyzes the traditional folk knowledge of the Kazakh people.

**Key words:** moon phases, calendar, esepshy, seven phases, beskonak , oliara, kus kanaty, kuralaidyn salkyny, otamaly, urker.

**Солтиева Б.Ш.**

Ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,  
Казахстан, г. Алматы, e-mail: soltievabsh@gmail.com

**Народные прогнозы сезонных изменений  
в казахском народном календаре**

В статье рассматривается способы прогнозирования погоды, природных явлений в связи с изменениями фаз луны. Автор уделяет внимание традициям летоисчисления, календаря, двенадцатилетнему циклу мушел и полнолуний, издревне бытовавшим среди казахского народа.

Указывается, что народная астрология была занятием для есепши – «звездочетов», которые методом наблюдения за изменением погоды, старались предотвратить массовый падеж скота. Они вели учет сменам фаз луны, что было весьма важно для скотоводства. Также проанализирован факт того, что начала счета лунных фаз начинали с марта. Большое внимание уделяли названию фаз луны, которые ставили с учетом особенностей природных и погодных явлений, характерных для каждого отдельного периода фаз луны. Таким образом, данная статья посвящена анализу традиционных народных знаний казахского народа.

**Ключевые слова:** фазы луны, календарь, есепши, семь фаз, бесконак, олиара, кус канаты, куралайдын салкыны, отамалы, уркер.

## Кіріспе

Қазақ халқының барлық тіршілік болмысы табиғатпен тамырлас. Табиғат құбылыстарын, қоршаған ортаны, жұлдызды, аспанды бақылаудан туған халықтың көп тәжірибесінде жинақталған, зерттелген астрономиялық құбылыстар мен білімдер жүйесі негізінде қазақ күнтізбесі қалыптасты. Қазақтар табиғат тылсымын ерте заманнан-ақ түсініп, оны өзінің тұрмыс-тіршілігіне арқау етіп, қолдана білген және әр айдың ерекшелігін, онда туатын жұлдыздарға байланысты ауа-райының құбылуына айрықша мән беріп, аспан шырақтарына көшпелі ел өміріне байланысты ат қойған. Жылдың әр айлары мен тоқсанында болатын ауа-райындағы және табиғат өзгерістері мен құбылыстарын назарына ұстап, оған ат қойып, ұдайы қадағалап, уақыт мөлшерін есептеп, ауа-райын алдын-ала болжап және хабарлап тұратын есепшілер болған. Есепшілер астрономия мен метрологияның білгірі. Олар жаздағы ыстықтың орнына қыста қар жауады, жазғы шілдеде шыжыған қатты ыстық болса, қыста қаңтарда қатты аяз болып, онан соң күн жылынады деп есептеген. Қазақ халқының күнтізбесінің толық жылын, маусымды жұмыс кездерін, жайлауға көшегін, қыстауға қонатын, жүн қырқатын, шөп шабатын уақыттарды белгіледі, қыстың қандай болатыны жөнінде болжам жасаған. Осы есепке сүйене отырып, малшылар әр айдағы амалдардың қалай өтетінін шама-лап отырған (Қазақтың көне тарихы, 1993: 350).

## Қазақ күнтізбесіндегі ай амалдарының мән-мағанасы

Қазақ тіліндегі амал сөзі парсы тіліндегі Намал сөзінен шыққан. Көне қазақ халқының күнтізбесі бойынша амал дегеніміз – әр айда адамға, малға, егіс дақылдарына жайсыз жағдайларды және қолайлы жағдайларды межелеп отыру, әрбір өндіріс қимылдарын жүргізетін мезгілдерін белгілеу үшін жұмсалатын уақыт бірліктерінің жалпы атауы.

Амал – әр жылдың он екі айындағы табиғат құбылыстарына байланысты халықтық қағидаларда қалыптасқан болжамдардың атаулары мен реттері. Халық бір жыл ішінде айналып соғып тұратын ыстық, суық, қар, жаңбыр, жел, боран, аязды бір сөзбен амал деп атаған. Қазақ халқының ауа-райын болжау тәжірибесінде мынандай «жеті амал» бар. Ол: 1. Күннің тоқырауы, 2. Қарашаның қайтуы, 3. Үркердің батуы, 4. Мұздың қатуы, 5. Киіктің маталуы, 6. Қыс тоқсан. 7. Ай тоқсан. Жеті амал – белгілі бір мерзімінде үнемі қайталанып отыратын күн райындағы құбылыстардың санмен топтастырылған атауы (Әбутәліп, 2011: 149).

Жылдың он екі айындағы табиғат құбылысына байланысты халықтың қағидаларға қалыптасқан болжамдар және оның атаулары мен реттері әдеттегідей наурыз айынан басталады. Самарқанның көк тасы жібитін күн деп деп Наурыз айының 22-ін айтады. Бұл күн Шығыс күнтізбесі бойынша жаңа жыл басталады. Жаңа айдың туатынына дейінгі бір-екі күн мен «кеміген» айдың аспаннан екі күндік жоқ болып кету мерзімін, яғни екі айдың арасын қазақ халқы өліара деп атайды. Осы арқылы айдан айға болжам жасалады. Өліарада жауын шашын болса, жаңа келесі ай да солай болады дейді. Халықтың осы болжамдары қатесіз келіп отырған. Құстар тіршілігіне де байланысты амалдар бар. «Құс қанаты» деген ұғым жыл құстарының көктемде келуіне және күзде қайтуына сәйкес келетін амал. Көктемде «Құс қанаты» наурыз айының 26-28-іне сәйкес келеді. Көктем мен жыл басы наурыз айының соңына қарай жылы жақтан құстар келе бастағанында қар аралас жаңбыр жауады, суық жел тұрады. Мұны халық құс құс қанаты деп атап амалға жатқызған. Құс жолынан адаспас ұғымы жыл құстарының келіп қайтуына байланысты қалыптасқан. Сондықтан да наурыз айының соңғы күндері ауа-райы осылайша күрт өзгерсе, қариялар «Жарықтық, құс қанаты ғой, бұл» деп жатады. Ең алғаш өлкемізге келетін құстың бірі қараторғайлар. Бұл кезде қайтқан құстардың сусылдаған ызғарынан күн суынып,

жапалақтап қар жауады. Мұны сол жылғы соңғы қар деп есептейді. Көктемнің наурыз айында, кейде сәуірде қар күрт еріп, жер лайсаң болып, шаруашылыққа, халыққа қолайсыз кез болып табылады. Осындай жайсыз қолайсыз мерзімді «аласапыран» дейді. Аласапыран – дәстүрлі фенологиялық күн қайыру жүйесіндегі амал атауы (Әбутәліп, 2011: 20).

Сәуір айында амал көп. Солардың бірі – атақты «Беконақ» амалы. Наурыз айының соңы мен сәуірде боран соғып, жаңбыр жауып ауарайы құбылса “беконақ” басталды, – дейді. Беконақ – ежелгі түркілерде қолданылған, күн қозғалысына негізделген күнтізбе. Жыл ұзақтығын 12 айға бөліп және оған қосымша күндермен есептейтін күнтізбе ескі жылдың соңы мен келе жатқан ортасындағы аралық күндер қосымша күндерге саналады. Беконақ күнтізбесі қыпшақ, оғыз тіл тобына енетін түркі халқының күнтізбесіне негіз болған. «Беконақ» деп «өліараның» тууына дейінгі көрінбей тұратын күндерді, осы сәуір айында түсетін жауынды-шашынды, суық, әрі лайсаң күндерді атап, халық осы беконақты күтіп, қатты сақтанатын болған, ол бес күнге созылады. Бұл күндер ауа-райының бұзылуына әсер еткен (Қазақтың этнографиялық категориялар..., 2011: 485).

Кей жерлерде сәуір (көкек) айындағы беконақ амалы өтпелі, қазіргі малшылардың өздерін де күн райы қанша тамылжып тұрса да, жайлауға көшпеген. Өйткені беконақ амалы кезінде ең болмағанда үш-бес күндік суық, қар аралас жаңбыр болмай қоймайды. Беконақ өтісімен арқасын сәл де болса кеңге салып, көктемгі шаруашылықтарға дайындалады. «Беконақ» амалы қайтыс болған бес адамның санымен аталып кеткен екен.

Отамалы сәуірдің онында кіріп, он бесінде шығады. «Отамал» деген: Оттың – көктің, шөптің амалы деген сөз. Өйткені, 3-5 күнге созылған осы амал кезінде, күн шұғыл суытып қарлы жаңбыр жауады. Бөктер жерлерде недәуір қар да түсіп қалады. Артынша күн жылдам жылынып: жергілікті ылғал мен тиісті топырақ қызуынан көк жапа-тармағай тебіндей бастайды (Әбенәйұлы, 2008: 10). Осы амалға байланысты аңыз бойынша сіріңке жоқ заманда көрші ауылдан от алуға барған әйел қайтып үйіне жеткенше бұрқақта адасып, үсіп өледі. Осыдан отамалы атанған. «Отамалы – оңына бақса, от алғанша, терісіне бақса оталғанша» деген мақал бар (Қабисатұлы, 2009: 3).

Құстар жұмыртқалап болған соң, «Қызырдың қамшысы» амалы келеді. Сәуір айының

он бесінен кейін алғашқы рет найзағай ойнап, жаңбыр жауып, жер бусанады. Осы сәттердегі найзағайдың жарқылын Қызырдың қамшысы шартылдады, қыс біржолата кетті деп есептеген. Сәуір айының соңғы күндерінде 2-3 күнге созылатын суық жел соғып, тобылғы жарған амалы басталады. Яғни бұл кезде де күн салқындап, жаңбыр жауып, күн күркірейді. Қариялар осы кезде тобылғының бүршік жаруы, яғни өсімдіктердің тамыр жаюы деп, «енді жерге көк шығады», – деп қуанады.

Сәуір айының соңғы күндерінде 2-3 күнге созылатын суық жел соғады. Бұл тобылғы бүршік жарған деген амалды білдіреді. Осы кезде тобылғы тамыр жайды, жапырақшалары шыға бастады деген мәнді білдіреді.

Мамыр айының алғашқы онкүндігінде бір-екі күнге созылған суық болады. Бұл дала (су) құстарының жұмыртқасынан балапанын шығаратын кезі. Халықтың түсінігінше осы мезгілді «Қызыл жұмыртқа» деп атап кеткен (Әбутәліп, 2011: 149).

Құралайдың салқыны шамамен мамыр айының жиырмамына қарай болады, яғни көктемнің үшінші айы мамырдың аяғына қарай қатты суық жел тұрады. Ол жерді біршама кептіргенімен, оны қатты суытып жібереді. Сол кезде тау басына бұлт төніп, аспан бұзылады. Бұл кез аң төлдейтін мезгіл. Осы кезде киіктер лақтап болып, құралайын суық жерден тұрғызып, жүгіртіп өргізеді. Киіктердің төлдеуі екі-үш күнге ғана созылады. Бұл кезде киік лағын өргізеді. Мамыр айының аяғында болатын осындай суық күндерді «Құралайдың салқыны» деп атаған. Қазақтар құралайдың салқынын күтіп, одан да сақтанатын болған. Күн салқындап, жауын-шашын болады. Бұдан кейін қар жауып салқын болмайды. Жаз келе жатыр деп есептейтін болған.

Бұлбұл торғай амалы жаз басында болады. Жаз торғайының келуіне байланысты. (Қабисатұлы, 2009: 3).

Аты шулы амалдардың бірі – «Сартан зауза». Саратан зауза амалы – маусымның онында кіріп, он бесінде шығады. Сары атан түйеге мінген Зауза атты қыз құрбан айтта қыдырып, жолда үсіп өлген дейді. Содан Сартан-Зауза атанған. Амалдар хақында қазақтың әр өңірінде әр түрлі нұсқалары бар. Айдың ауысуына қарай, кейде маусым айының басына тура келуі де мүмкін.

Мамыр айының ортасына қарай үркердің аспанда мүлде көрінбей кетуін қазақ есепшілері “Үркердің батуы” деп айтады. Маусымның 24-де үркер таң ата батыстан көрінеді де, содан шілде

айында 40 күнге созылатын ыстық басталады. Осы аптаты күндерге орай халық арасында «Қырық күн шілде» деп аталатын халықтық күнтізбелік атау пайда болған.

Сонымен қатар, халық жұлдызшылары мен есепшілері “Үркер жерге түспей жер қызбайды” – дейді. Жыл мезгілдеріндегі табиғи ерекшеліктерді Үркер жұлдызының қозғалысына қарап анықтаған. Үркер құрғақ жерге түссе, аңызак жел көп болып, қуаңшылық болады, Үркер тасқа түссе, шіліңгір қатты ыстық болады, Үркер жерге түсерде қой қырқылады. Үркердің толғағы аталатын амал мал-жанға жайлы кезең, шілде айының орта кезінде басталады. Бұл кезде үркер туады, жер құрғап, шөп буыны қатып, сарғая бастайды. Сондықтанда қазақ есепшілері үркердің тууы мен батуын үнемі қадағалап, бақылап отырған, шаруашылық маусымдары соған сәйкестендірілген. Үркер бойынша тоғыс есебі жүргізілген (Абишев, 1949: 19).

Үркердің толғағы амалы мал-жанға жайлы шілде айының ортасында басталатын кезең. Ол мал, жанға жайлы. Бұл кезде үркер туып, жер құрғасымен шөптердің буыны қатып, сарғая түседі. Халқымыз: «Таразы туса – таң суыр», – дейді. Тамыз айының ортасында ауа райы салқын тартып, қою бұлт пайда болып, алғашқы күз нышаны біліне бастайды. Қазақ есепшілері бұл жұлдыздың шығуына қарап: «Таразы туса – таң салқын, бидай, тары піседі» деп тұжырымдаған. Осы кезеңді таразының тууы деп атайды (Искаков, 1960: 22-23).

Қыркүйек айының екінші онкүндігінде салқын басталады, жаңбыр жауады, түнде шөп басына шық түседі, бірақ күндіз шуақты күндер де болады. Осындай ауа-райы салқын тартқан кезде күндіз шуақты шақтар туып, далада ұзыннан-ұзақ шұбатылған мизамдар көрінеді. Суық кездегі мұндай жылы мезгілді мизам шуақ деп атайды.

Сүмбіленің суы жүрді амалы тамыз айында болатын амал. Сүмбіленің суы жүрмек, сондықтан да Сүмбіленің суы жүріп пе екен? – деп сұраған қазақ. Сүмбіле жаңбыры болып өткен жердің көдесінің түбі көк, малға от болады деп, жылқыны қыста сол жерге жайған. Халқымыз: «Сүмбіле туса – су суыр», – дейді. «Сүмбіленің тууы» деген амал қыркүйектің соңғы онкүндігіне тұспа-тұс келеді. «Сүмбіле туса су суыр» деген сөз егін орып, отын-су жинап, жылы үй дайындап, қыстың қамын ойластырған. Осы кезде суықты күндер туып, жаңбыр жауып, күз басталады. Қазақ елі «Сириус» шоғыр жұлдыздарын «Сүмбіле»

деп атайды. «Сүмбіле туар сүмпиіп, ат семіреп құнтыып» деген мақалда Сүмбіле туған соң жаз айы аяқталып, мал тыныштығын алатын шыбын-шіркей жоғалады. Шөптер пісіп, құндылығы артып, мал семіріп, жүндері жылтырай түседі. Бұл Орионның көкжиектен шығуы, жаздың аяқталғанын көрсетеді, яғни таңертең күн салқындай бастайды, ал Сүмбіле туғанда түнге қарай су қатты салқындайды (Абишев, 1949: 17).

Күн үрлесін болып, айнала көзге көрінбей бұрқасындатып тұратын кезді – Киіктің матауы деп атаған. Он жеті тоғысқа (қыркүйектің аяғы, қазанның басына) сәйкес келеді. Бұл кезде киіктің (ақбөкен, қарақұйрық, киік т.б.) текесі үйірге түседі. Елік құралай лағын сәуірдің басында өтетін 5-10 күндік салқында өргізеді. Құралайдың салқыны үш тоғысқа сәйкес келеді. Он бес тоғыста (қазанның аяғы, қарашаның басында) өтетін жауынды-шашынды 5-10 күндік амалды есепшілер бұғының мойын жуар амалы деп атаған.

Қазанның қағуы амалы кезінде қазан айының ішінде күн суытып, қар аралас жаңбыр болады. Бұл амал қазанның қара дауылы деп аталады. Қазанның желі қаққан ащы шөптерді осы амалдан кейін қой, түйе малдары жеп ащылайды. Сонымен қатар қазан айында кіші қазан, үлкен қазан деп аталатын амалдары бар. Бұл екі амалдың да ұзақтығы он күннен арасына екі апта салып, кезектесіп келеді. Қарттарымыз бұл амалдардың кіруі мен шығуын ескі санат (юлиан) күнтізбегі бойынша есептейтін. Кіші қазанда жел тұрып, күн аздап суытып, жаңбыр жауады. Тұщы шөптердің бояуы оңып қурайды. Ал ащылы шөптер: шағыр, соран, қара жусан, алабота, т.б. піседі, тұшиды. Қазақ бұл құбылысты «шөпті қазанның қағуы» дейді. Жоғарыда аталған ащылы шөптерді «қазан қақпай мал жемейді. Сондықтан да мал өсіретін ел бұл шөптерді «қазан қақпай» шаппайды. Себебі, қазан қақпай шабылған ащылы шөп малдың ішіне тиеді, ас болмайды. Ал үлкен қазанда қар аралас жаңбыр жауады, қатты ұшырма жел болады. Өсімдік атаулы түгелге дерлік қурайды, яғни көктемде бой алып өскен өсімдік атаулы қара отқа, бойында нәрі жоқ өлі шөпке айналады. Байырғы кезде қазақтар үлкен қазан амалы жақындағанда-ақ кәрі, ақсақ-тоқсақ малдарды өріске жібермей, ауыл маңына ұстайды және олардың ішінен қазан асын соя да бастайды (Әбутәліп, 2011: 151).

Қараша айы туысымен құстар жылы жаққа қарай ұшып, алғашқы қар түседі, күн суытып, өзен, көлде мұз қатады. Қарашада құстардың



қайтуына, қараша айының қайта келуіне байланысты жылдың осы мезгілін «қарашаның қайтуы» деп атаған. Бұл кезде солтүстікте қыс ерте басталып, күн суытады. Желтоқсанның басында болатын алғашқы аязды жұрт «қырбастың қызылы» деп атайды. Сарыарқада қыс ерте түсіп, қатты аяздар, бұрқасын борандар басталады. Дәл осы кезде киік текесі келеге түскендіктен бұл кезең текебұрқылдақ амалы деп аталып кеткен. Желтоқсанның соңғы онкүндігіндегі киік текесінің маталып, ұрғашысын қашыратын кезі. Бұл онкүндікте қатты боран соғып, киіктер екі-үш күн ішінде толық маталып болады. Сол себепті мамыр айының аяғында да киіктер екі-үш күннің ішінде лақтап, балаларын өргізеді. Халықтың айтуы бойынша күннің таласуы дейтін кезең ол қаңтардың алғашқы күніне тұспа – тұс келеді. Бұл кезде күн бой көтереді, ауа-райы өзгеріп, қар жауады, сырғыма жүреді, боран болуы да мүмкін. Қаңтардың соңғы күндерінде қыс күшіне енеді, сақылдаған сары аяздар болатын кезді, яғни қыстың осындай нағыз өз күшіне енген уақытын «қыс шілдесі» дейді (Әбутәліп, 2011: 167).

Бөрі сырғақ – күн қайыру мен ауа-райын болжау танымындағы амал атауы. Ақпан айының қысы да ақырып келеді. «Ат құлағы көрінбейтін борандар» осы айларда күш салады. Ай аяғындағы қарлы сырғақ пен қатты боранды күндерде қасқырдың арланы мен қаншығы жұптасады. Сырғақ деп бұршақтан кіші мұзды қар түйіршіктерін айтады. Көпті көрген көне көздер бұл амалдың «бөрі сырғақ» деп аталуы да осыдан шыққанын айтып отыратын. Ақпан-тоқпан – ақпан айында болатын амалдың атауы. Ақпан-тоқпан амалы 3-7 күндік қатты суық. Осы амал өткеннен кейінгі күт айындағы ауа райын түске дейін киіз, түстен кейін мүйіз деп те атайды. Яғни күннің көзі шуақталып, ашық күндері түс қайта жіпсіленденіп тұратын жайын суреттеген. Халық аңызында Ақпан-Тоқпан есімді ағайынды екі жігіт кезекпен қой бағады

екен. Ақпан қой жайған күні ауа-райы кенеттен бұзылып, қоймен бірге далада үсіп өлген. Сол қыс жұтқа айналып, содан ақпан амалы қалған.

Қазақ есепшісі ақиқат дүниеден, табиғи ортадан әртүрлі ақпарат алады, оны өңдейді, өзінің іс-әрекетінде, қызметінде оны қолданады, дамытады. Байырғы заман есепшісі жер бетіндегі табиғат құбылыстарының алдымен қайталанып отыратын ерекшеліктеріне (циклдік сипатына) ерекше назар аударған: күн суытады, жер бетін қар басады, күн жылиды, қар ериді, көк шығады, жердің оты піседі, шөп басы толады, шөп сарғаяды, жердің оты кетеді, күн суытады, қар түседі. Бұл амалдар белгілі бір мезгілде болатын әр жыл сайын дәл сол кезде тұрақты қайталанып отыратын елеулі ауа-райы құбылысы. Әр құбылыстың өз мезгілі болады. Ертедегі қазақ есепшілері осы қайталама құбылыстарды мезгілге бөліп, оның қайталамалық сипатын аспан денелерінің қозғалысымен байланыстырып отырған. Сөйтіп, күнтізбе жүйесінің алғышарттарын жасаған (Әбутәліп, 2011: 151).

### Қорытынды

Қазақтың этнографиялық мәдениетінің ең бір тылсымды, құпиясы көп саласының бірі – күнтізбедегі аталған ай амалдарының мәселесі. Қазақ халқы күн мен айдың қозғалысын, көптеген жұлдыздарың туатын және бататын кездерін жақсы білген. Соның негізінде байтақ далада жол тауып, жыл мезгілдерін айырып, мал алу мерзімдерін біліп, уақытты есептеп отырған. Қазақ халқы табиғат құбылыстарын бақылай отырып, көпжылдық тәжірибелерін қорытып, ауа-райын болжап астрономиялық түсініктері мен білімдерін жинаған. Жазба күнтізбесі болмаса да, жыл он екі айды өзінше зерттеп, өз ойларына түйген қазақ халықтары он екі ай ішіндегі әртүрлі амалдарды атадан балаға мирас қып, сабақтай білген.

### Әдебиеттер

Қазақтың көне тарихы. (1993). Алматы, Жалын.

Әбутәліп О.М. (2011). 1 т. Амал атауларындағы этномәдени мәнділіктер. //Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан: ҚР тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары. Астана.

Әбутәліп О.М. (2008). Қазақ күнтізбе жүйесінің лексика-фразеологиялық бірліктері. Филология ғыл. канд. дәр. алу үшін дайын. диссертацияның авторефераты. -Алматы.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. (2011). 1 т. ҚР MOM, DPS.

Әбенайұлы Т. (2008). №8. «Наурыз» және Ай мен Амал. //Мәдениет.

Қабисатұлы Қ. (2009). №11. Қазақ күнтізбесі // Ана тілі.

Абишев Х. (1949). Элементы астрономии и погоды в устном народном творчестве казахов. – Алма-ата, издательство Академии наук Казахской ССР.

Искаков М. (1960). Қазақтың байырғы календары. – Алматы, Қазақ мемлекет баспасы.

Искаков М. (1980). Халық календары. Алматы, Қазақстан.

Нұрғалымова Г.С. (2002). Қазақ халқының күнтізбесі. Алматы, ҚазМӨҒЗИ.

#### References

Kazakhtyn kone tarihy. (1993). [Ancient history of Kazakhs] Almaty: Jalyn.

Abutalip O.M. (2011). 1 t. Amal ataularindagy etnomadeni mandilikter. [Ethnocultural aspects in naming the folk calendar]. // Turky orkenieti zhane tauelsiz Kazakhstan: KR tauelsizdiginin 20 jildigina arналған halykharalyk konferencia materialdary. Astana.

Abutalip O.M. (2008). Kazakh kuntizbe zhuesinin leksika-frazeologiyalyk birlikteri. [Vocabulary and phraseological units in Kazakh calendar]. Filologiya qyl. kand. dar. Alu ushin daiyn. Dissertaciyanyn avtoreferaty. Almaty.

Kazakhtyn etnografiyalik kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. [Ethnographic categories, names and concepts in traditional systems]. Enciklopediya. (2011). 1 t. KR MOM, DPS.

Abenaiuly T. (2008). «Nauryz» zhane Ai men Amal. [“Nauryz” and Lunar calendar]// Madeniet. №8.

Kabisatuly K. (2009). Kazakh kuntizbesi. [Kazakh calendar]. // Ana tili. №11.

Abishev H. (1949). Elementy astronomii i pogody v ustnom narodnom tvorchestve kazakhov. [Elements of astronomy and weather in the oral folk art of the Kazakhs]. – Alma-ata. Izdatelstvo Akademii kazakhskoy SSR.

Iskakov M. (1960 ). Kazakhtyn baiyrgy kalendary. [Ancient Kazakh calendar]. Almaty, Kazakhmemleket baspasy.

Iskakov M. (1980 ). Halyk kalendary. [Folk calendar] Almaty, Kazakhstan.

Nurğalymova G.S. (2002). Kazakh halkynyn kuntizbesi. [Kazakh folk calendar]. Almaty, KazMOGZI.